

**Гендерні особливості сімейних відносин чоловіків,
які відбувають покарання в місцях позбавлення волі**
в рамках реалізації проекту «Підтримка пенітенціарної реформи в Україні»

Олена Сулова
Наталя Костюк
Олександр Савенок

ВСТУП

Гендерна проблематика до сьогодні розглядається в публічному дискурсі в Україні переважно як захист прав жінок та надання їм рівних можливостей практично нехтуючи гендерні особливості становища чоловіків. А поодинокі виключення, як проведення круглого столу «Становище чоловіків в Україні»¹ Комітетом Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин 19 лютого 2009 року, лише підтверджують сказане вище. Водночас врахування гендерної диференціації і гендерної динаміки тільки відносно жінок часто лише поглиблює відмінності та посилює дисбаланс.

Так, з огляду на гендерні особливості кримінальної субкультури, жінки, які скоюють злочини, є часто залежними від чоловіків. Це має різні прояви, але всі вони об'єднані патріархатним ставленням до жінок та їхнього місця в суспільстві:

- чоловік втягує жінку в криміногенне середовище;
- чоловік умовляє жінку взяти на себе частку або весь злочин;
- чоловік знов повертає жінку в криміногенне середовище після повернення з ув'язнення.

Засуджені жінки, як і гендерна проблематика в цілому також тривалий час розглядалися або як щось «специфічне», таке, що виходить за рамки «нормального», а тому і ставлення до цього явища теж було специфічним. З одного боку, послаблення і поблажки, а з іншого – сильніша соціальна стигматизація. Цей підхід дещо зберігається і донині і відображає підходи біодетермінізму із зосередженням жінок в приватному, а чоловіків – в громадському просторі.

Насильство як феномен, а, зокрема домашнє насильство і гендерне насильство в цілому як частина «приватного» теж тривалий час сором'язливо замовчувалася під гаслом невтручання в сімейні справи. Україна першою серед країн колишнього Радянського Союзу розірвала ланцюг мовчання, прийнявши 2001 року Закон «Про попередження насильства в сім'ї», а 2005 року – Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Дане дослідження є логічним кроком для розв'язання ситуації замовчування і викривлення, що склалася.

Інформаційно-консультативний жіночий центр працює в гендерній царині з дня свого заснування 1995 року. І участь в проектах з реформування пенітенціарної системи в частині покращення ситуації жінок і матерів з дітьми в ув'язненні є логічним продовженням цієї роботи. Першим етапом став проект «Жінки і матері з дітьми в ув'язненні» за підтримки Швейцарської агенції з розвитку і співробітництва, якій Державний департамент з питань виконання покарань разом з Інформаційно-консультативним жіночим центром здійснювали протягом 2006 – 2009 років. Наступним кроком став мега-проект «Підтримка пенітенціарної системи в Україні», одним з компонентів якого продовжує залишатися жіноча тематика. Головною метою проекту є підтримка процесу реформування і модернізації Державної кримінально-виконавчої служби України шляхом просування демократичних і гуманістичних ідеалів та цінностей, міжнародних норм і стандартів, базованих на рівних правах та можливостях для чоловіків і жінок, що стосуються захисту прав людей, які знаходяться в місцях позбавлення волі та попереднього ув'язнення, поліпшення умов

¹ http://www.pdp.org.ua/images/stories/materials/maket_men_situation_Sept2009.pdf

утримання для найуразливіших категорій засуджених та осіб, узятих під варту. Проект здійснюється за підтримки Швейцарської агенції з розвитку і співробітництва організацією «Міжнародна тюремна реформа» в консорціумі з іншими партнерами – Центром суддівських студій, Білоцерківським училищем професійної підготовки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України і Інформаційно-консультативним жіночим центром.

Метою даного дослідження в рамках проекту є отримання соціально-демографічного портрету чоловіків, які перебувають у місцях позбавлення волі та визначення тенденцій впливу деяких соціальних факторів, зокрема насильства в сім'ї, на формування особистості засуджених чоловіків та порівняння цього портрету з відповідним портретом жінок.

Дослідження відкрило нові проблеми, які потребують додаткових досліджень.

Пенітенціарна система має на меті виконувати роль інструменту соціального контролю як щодо жінок, так і чоловіків. Але ця уявна гендерна нейтральність щодо ув'язнення жінок і чоловіків, як і інші аспекти нашого життя, має на практиці різний гендерний вплив, бо згаданий соціальний контроль відбувається на тлі патріархатних стосунків, а тому виключає нейтральність.

Жіноча злочинність зростає стрімкіше за чоловічу, і це спостерігається в усьому світі. Як у світі, так і в Україні зростає кількість досліджень щодо цієї тематики. Водночас чоловіча злочинність, саме з погляду на її гендерні особливості, незважаючи на її значну вищу частку у порівнянні з жіночою, сьогодні ще мало досліджена і залишається «непомітною на видноті» - тобто злочинність розглядається в цілому і майже за визначенням вона вся вважається чоловічою з виокремленням тенденцій, фактів і висновків, які стосуються жіночої злочинності. Це не робить доброї послуги в цілому, бо окремо не вивчаються саме гендерні причини, фактори впливу, результати, рецидиви тощо саме з погляду на особливості як правового, так і реального становища чоловіків.

Слід відзначити, що така специфіка притаманна не лише пенітенціарній системі, а й іншим наукам і сферам суспільного життя, які тільки зараз і потроху починають звертатися не лише до специфіки «жіночих» проблем, але і до специфіки «чоловічих».

Міжнародні документи, ратифіковані Україною, та європейські стандарти життя, яких ми прагнемо, вимагають звертатися до тих проблем, які раніше були поза увагою суспільства.

Методика аналізу

Основною базою аналізу є опитування, в якому взяли участь 295 чоловіків–засуджених з наступних установ (приблизно по 50 з кожної установи):

- Бережанська виховна колонія
- Бучанська колонія № 85
- Диканівська колонія № 12
- Житомирська колонія № 4
- Полтавська колонія № 64
- Черкаська колонія № 62

Вибірка менш репрезентативна, ніж та, яка була в подібному опитуванні засуджених жінок, бо опитано 295 осіб з більше як 100 тис. засуджених чоловіків, що складає 0,3% загальної кількості у порівнянні з 5% для жінок. Проте основне завдання аналізу не в тому, щоби дати відповідь на питання «скільки», але «як і чому».

Для опитування було розроблено, апробоване і застосоване анкетування (зразок анкети додається). Анкета складалася із загальних питань, метою яких було представити і описати соціально-демографічний портрет ув'язненого чоловіка, та з виокремленням таких складових як наявність насильства в сім'ї батьків та його власній, його розуміння і ставлення до проблеми насильства в

сім'ї та наступного виявлення можливого зв'язку, зокрема і з видами злочинів, скоєними чоловіками.

В роботі також застосовувалася найбільш актуальна література з питань, що розглядаються, статистика та бесіди з експертами.

В роботі застосовувалися соціологічні теорії гендеру, теорії маскулінності².

В рамках дослідження розглянутий також феномен батьківства в контексті традиційних і нових підходів до розуміння маскулінності як нормативного еталону.

*Батьківство*³ (fatherhood) – розуміється як соціальний інститут, система прав, обов'язків, соціальних очікувань та вимог до чоловіка як батька, що укорінений в нормативну систему культури і структури сім'ї. Батьківська ідентифікація – це процес усвідомлення себе в якості батька і прийняття (чи відкидання) наявних культурних норм поведінки батька.

В результаті гендерного аналізу були виокремлені наступні моделі ролів поведінки батьків⁴:

Моделі батьківської поведінки в рамках традиційної моделі маскулінності

- традиційний батько «старих часів», який турбується про родину як керівник;
- «відсутній батько» (тобто той, що відсутній перш за все психологічному плані, хоча може бути присутнім фізично, але практично не пов'язаний з батьківством)

Моделі батьківської поведінки в рамках нової моделі маскулінності

- «відповідальний батько» активно включений в процес догляду за дітьми та їх виховання, проте внесок таких батьків в розвиток дітей менше, ніж матерів
- «новий батько» як тип чоловіка, що розвивається і бере на себе не лише відповідальність за свою сім'ю, але ділить її на рівних з дружиною в плані сімейних обов'язків та обов'язків з догляду за дітьми, їх розвитком та вихованням.

За основу були взяті сучасні базові гендерні теорії, зокрема:

- гендерні ролі і стосунки;
- гендерно-зумовлений розподіл праці;
- гендерні практичні потреби і гендерні стратегічні інтереси;
- гендерні норми жорсткості;
- вплив культурних уявлень та стереотипів на доступ і контроль за ресурсами.

Огляд даних опитування

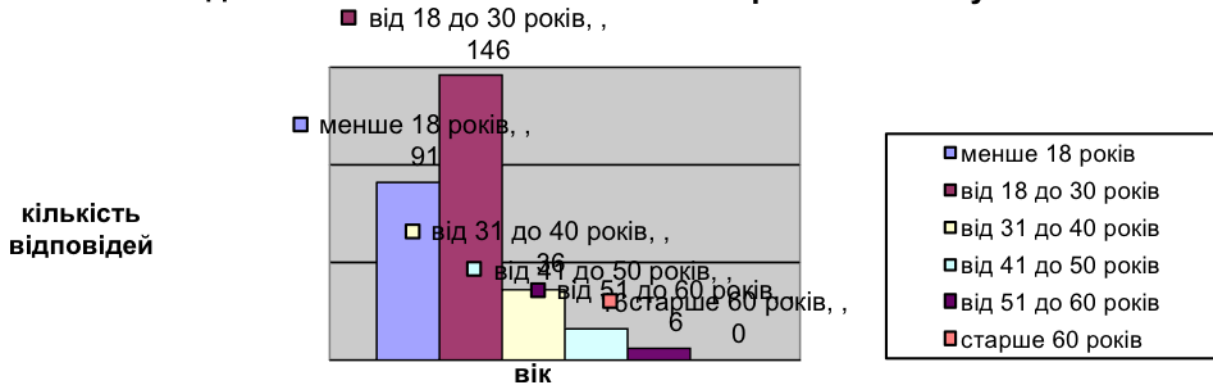
Більшість з опитаних – близько 80% (70% для жінок) - вперше потрапили за ґрати до 30 років, тобто, як і у випадку з жінками, можна стверджувати, що **профілактична робота має бути спрямована насамперед на молодь.**

² <http://www.humanpsy.ru/klyotsina/maskulinnost>
http://www.gender.univer.kharkov.ua/knignaya_seria/naslagdenie_byt_mugchinoj/
<http://www.gender.univer.kharkov.ua/gurnal/gurnal-14-01.pdf>

³ <http://www.humanpsy.ru/klyotsina/maskulinnost>

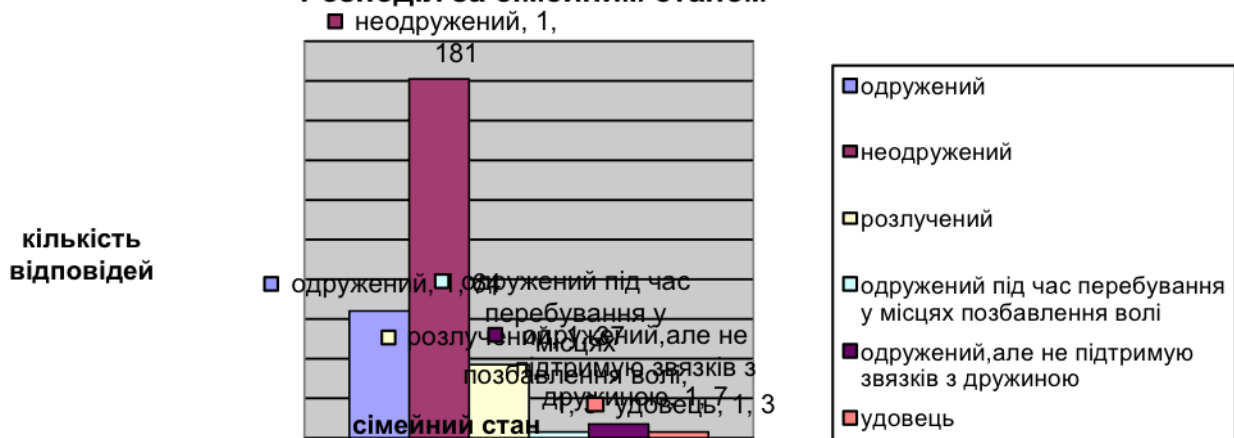
⁴ <http://www.humanpsy.ru/klyotsina/maskulinnost>

Розподіл за віком на момент скоєння першого злочину

Серед групи опитаних 78% чоловіків самітні (76% для жінок). При цьому не одружені 62% (для жінок - 53%), розлучені 12% (для жінок - 19%), одружені, але не підтримують зв'язків з чоловіком 3% (для жінок - 3%), удівці 1% (для жінок - 1%). 1% чоловіків складає категорію, відсутню серед опитаних жінок – одружені під час перебування в місцях позбавлення волі. Це не говорить, що серед жінок загалом відсутні такі випадки, але вони трапляються значно рідше. Як бачимо, відсоток неодружених чоловіків вище, ніж жінок, а розлучених – нижче, що теж відображає загальну тенденцію.

Розподіл за сімейним станом

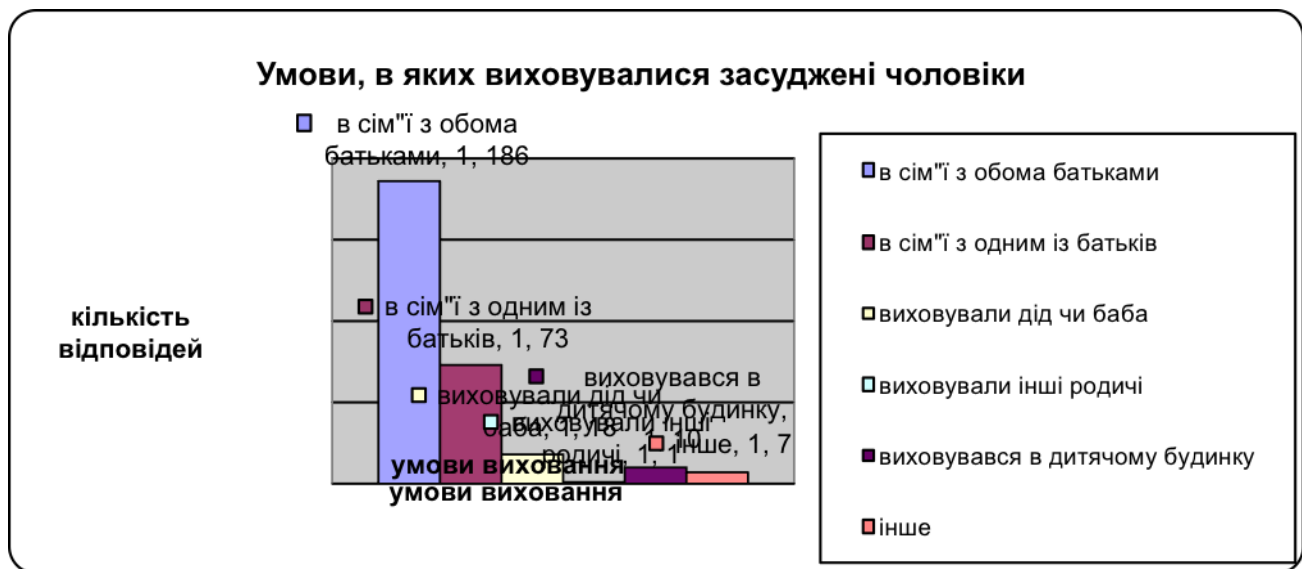
Наміри щодо одруження для чоловіків не є такими пріоритетними як для жінок після їхнього виходу на свободу. Важливо враховувати в соціальній роботі з чоловіками важливість підвищення пріоритетності сім'ї як такої, що допомагає людині і стати на ноги, і уникнути можливих повторів злочинів.

Більше половини опитаних жінок мають дітей, які переважно виховуються рідними та близькими (77,5%). Водночас 5% опитаних з тих, що мають дітей, не знають, де вони знаходяться.

Серед чоловіків дітей мають лише 38%. Діти теж переважно виховуються близькими (дружина, колишня дружина, батьки, родичі). Частка тих, хто заявили, що не знають, де їхні діти, серед чоловіків складає 4%. Водночас можна припустити, що слідуючи загальній тенденції, частка чоловіків, які мають дітей, вища, проте чоловіки про це або не знають, або не бажають визнавати, згадувати про них тощо. Як бачимо, гендерні відмінності щодо цього питання значні, і є такими, що відображають загальні гендерні тенденції.

Водночас 17% опитаних чоловіків відзначили, що в них є діти, при цьому вони також позначили, що вони не одружені. Такий доволі високий відсоток говорить про певні тенденції шанування сімейних цінностей, зокрема наявність дітей.

Слід відзначити, що майже всі чоловіки, як і жінки, виховувалися в сім'ї (97%), хоча не завжди це була повна сім'я. Проте відсоток тих, хто виховувалися в сім'ях з двома батьками, теж доволі високий – 63% (для жінок - 59%). Це спростовує доволі поширену думку, що за ґрати потрапляють переважно безбачченки. Інша річ, що формальний статус повної родини не є запорукою того, що дитина в ній має достатньо батьківської уваги.

Більше 76% опитаних чоловіків (70% опитаних жінок) вважають, що вони виростили в благополучних сім'ях. Близько 16% (30% опитаних жінок) опитаних чоловіків не мають з батьками контактів і не отримують від них підтримки.

Ця частина дослідження підтверджує спостереження, що існує помітна відмінність між втратою соціальних контактів жінками і чоловіками після потрапляння за ґрати. В нашому випадку, кількість жінок, які не підтримують контакти з батьками, вдвічі вища за чоловіків.

Різниця в оцінці благополуччя своєї сім'ї жінками і чоловіками може мати причиною як реальну відмінність, так і ситуативну і таку, що по-різному оцінюється жінками і чоловіками. Кримінальна чоловіча субкультура схильна ідеалізувати все, що пов'язане з сім'єю, тому коріння відмінності може бути в різних інтерпретаціях.

Як згадувалося, одним із завдань опитування було встановлення зв'язку між насильством, яке відбувалося в сім'ї батьків чи у власній сім'ї засудженої, та скоєними нею злочинами.

В цілому 53% відповідей (для жінок - 50% відповідей) підтвердили, що ті чи інші прояви насильства відбувалися в їхніх власних сім'ях.

Серед видів прояву насильства найчастіше згадувалися бійки у власних сім'ях 26% (для жінок - 27%), в той час як у сім'ях батьків найчастіше (19%) згадувалося психологічне насильство, образи (для жінок - 18% - бійки).

Як видно з викладеного вище рівень насильства в сім'ях жінок і чоловіків виглядає приблизно однаковим, хоча сім'ї батьків для опитаних виглядають по-різному. Причину цього необхідно досліджувати окремо.

На відміну від даних опитування засуджених жінок в цьому дослідженні не виявлено тенденцій, що визначають залежність між проявами різних видів насильства в сім'ї засуджених та видами

скоєного злочину. Цей факт потребує в подальшому глибшого якісного дослідження для визначення, чи була заявлена тенденція щодо жінок випадковим явищем, чи навпаки – існуючі тенденції для чоловіків не були визначені внаслідок підбору групи чи інших методологічних аспектів.

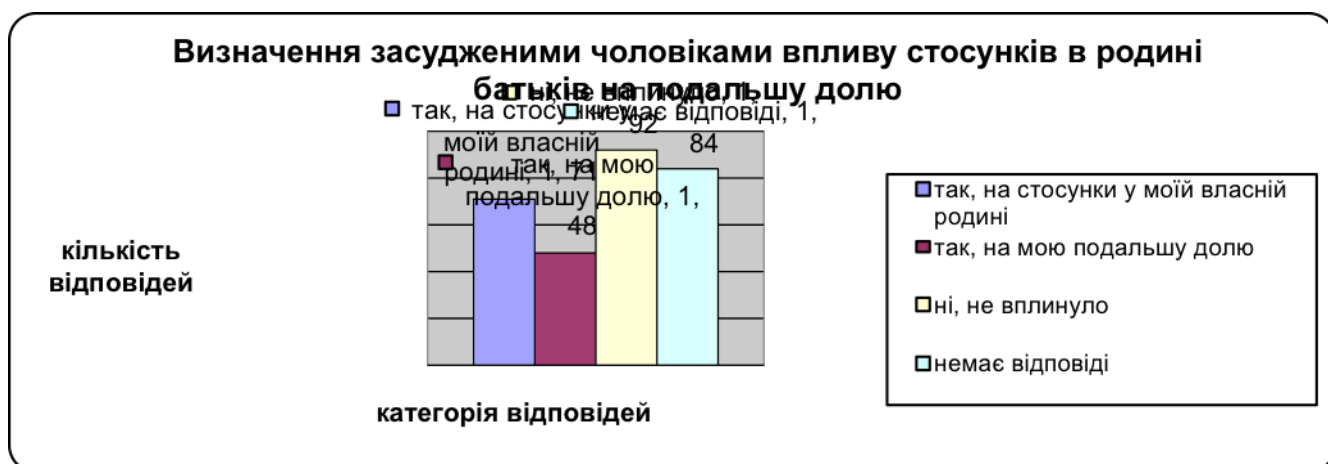
Звертає на себе увагу також той факт, що серед тих, хто вказали, що сім'ї, в яких вони зростали, благополучні, 15% вказали про наявність в них насильства. Часто можна зустріти ситуації, коли батько бив чи ображав мати, але сім'я розглядається як благополучна.

Більшість опитаних не припускають існування насильства в сім'ї 71% (для жінок - 89%), проте 17% (для жінок - 8%) не знають, чи можна вважати його припустимим. 7% вважають, що можна. 4% не знають відповіді. В цілому допустимість насильства серед опитаних чоловіків значно вища, що пояснюється нормами жорсткості для чоловіків та стандартів агресивної маскуліності.

31% (для жінок - 39%) вважають, що стосунки в родині батьків не вплинули на їхню подальшу долю і 40% (для жінок - 30%) погоджуються, що такий вплив був – або на стосунки у власній сім'ї 24% (для жінок - 10%), або в цілому на подальшу долю 16% (для жінок - 20%). 28% (для жінок - 27%) не можуть дати відповіді, імовірно, тому, що не замислювалися над цим питанням.

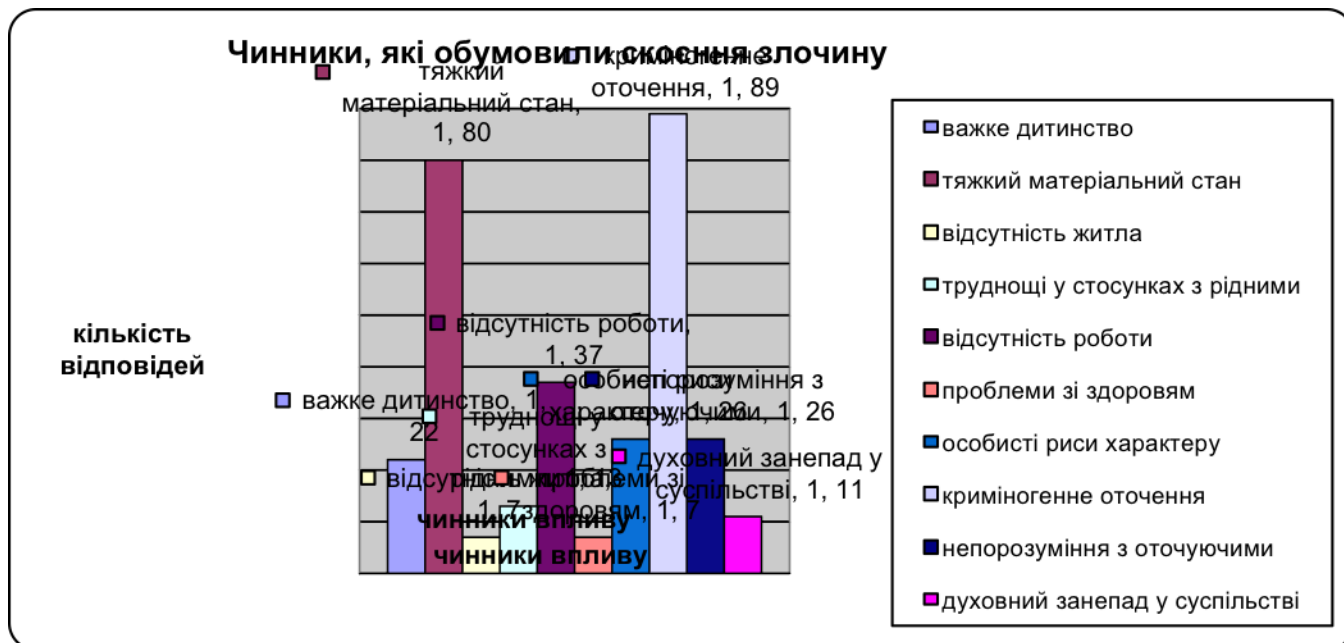
З відповідей видно, що чоловіки схильні більше визнавати вплив родини на своє життя.

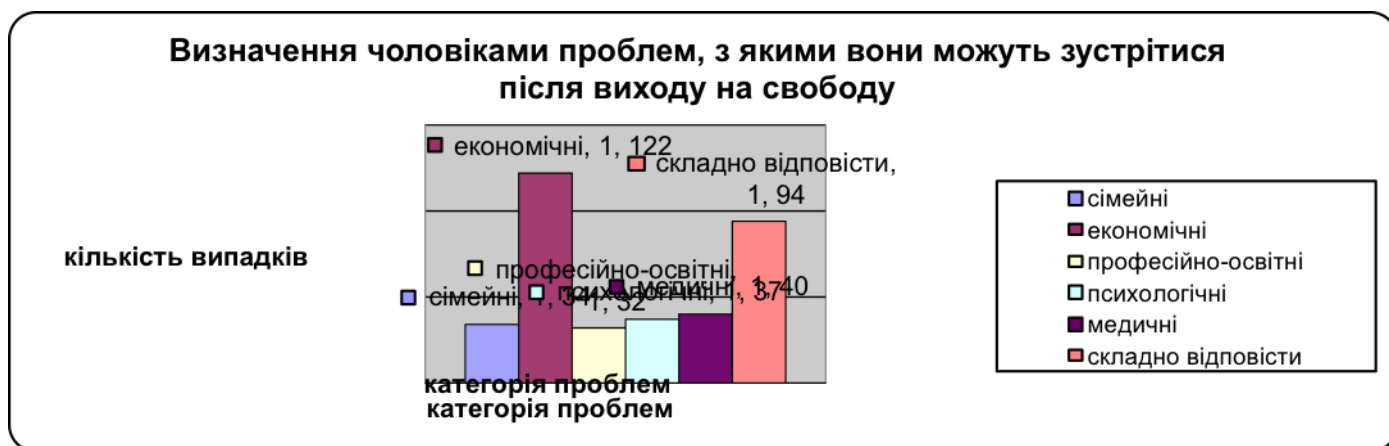
Серед чинників, які, на думку опитаних жінок, вплинули на скоєння ними злочину, на першому місці відзначаються зловживання алкоголем і наркоманія (28%). Далі відзначаються особистісні риси характеру (16%), криміногенне оточення (13%) і тяжке матеріальне становище (11%).

У відповідях чоловіків на першому місці відзначаються криміногенне оточення (30%) та тяжкий матеріальний стан (27%). Цікаво, що відсутність роботи (як релевантний тяжкому матеріальному стану чинник) у відповідях складає лише 12%. Інші причини – важке дитинство, відсутність житла, труднощі у стосунках з рідними, проблеми здоров'я, особисті риси характеру, непорозуміння з оточуючими та духовний занепад в суспільстві займають значно нижчі позиції.

Наявні гендерні відмінності вказують як на тенденції в шляхах до злочину, так і відображення гендерних ролей, стереотипів та норм жорсткості, що існують в суспільстві.

Проблеми, які можуть зустрітися після виходу на свободу, для різних категорій засуджених мають різну пріоритетність. В цілому найчастіше згадуються економічні (41%). Водночас, відзначається високий рівень (32%) відповідей «складно відповісти», що підтверджує і високій рівень дезадаптації, і брак навичок планування власного життя в конкретних (реальних) вимірах.

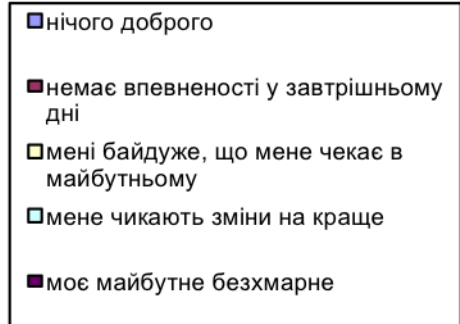

Цю ж думку підкріплює і наступний графік. Очікування від майбутнього на краще чекають 67% (для жінок – 75%). В порівнянні з попередніми відповідями це виглядає суперечливо і може пояснюватися або намаганнями представляти уявне за наявне, або відривом від реальності і наслідком дезадаптації, або формальними відповідями на запитання.

Очікування від майбутнього

■ мене чікають зміни на краще, 1, 197

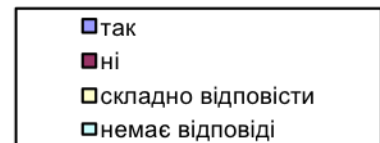
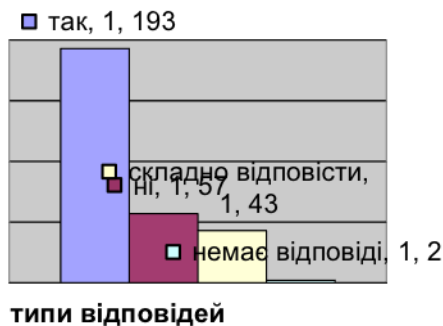
кількість
відповідей

Потребу в наявності реабілітаційних центрів визначають 65% (для жінок – 81%), проте бажання якимось чином співпрацювати з ними визначає лише близько половини опитаних.

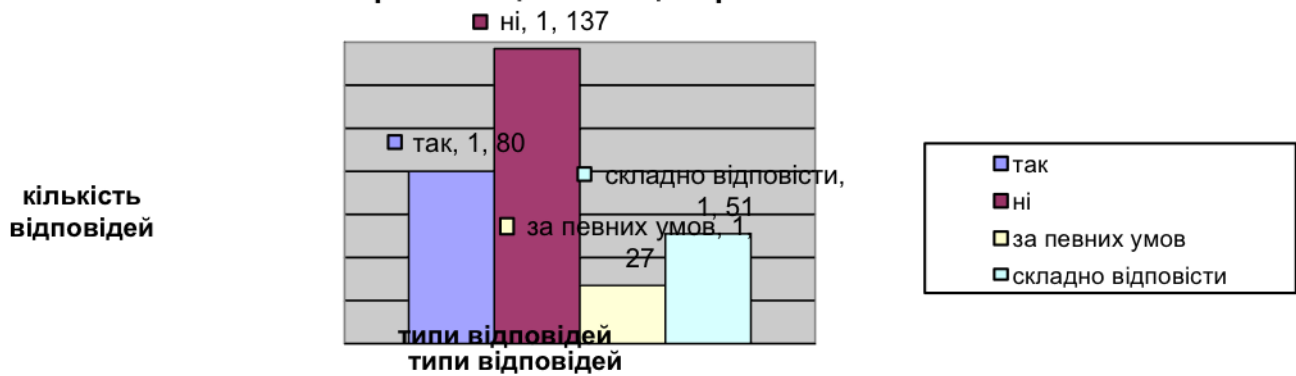
Визначення чоловіками потреби реабілітаційних центрів

кількість
відповідей

Значні розходження у відповідях спостерігаються щодо можливої співпраці чоловіків з реабілітаційними центрами. Лише 27% опитаних чоловіків (для жінок - 53%) бажають співпрацювати, водночас не бажають 47% (для жінок - 22%). Одна з відповідей ілюструє загальне ставлення до таких центрів, коли на питання «Чи бажаєте Ви співпрацювати з реабілітаційним центром після виходу на волю?» відповідь була «Ні, бо маю рідних». Тобто пояснити це можна тим, що існуючі центри, незважаючи на те, що вони не обмежують можливості користування ними жінок, надають послуги майже виключно чоловікам, зокрема тимчасові притулки. Тому в засуджених чоловіків слово «реабілітаційний центр» більше асоціюється зі словом «притулок». Для жінок це більше нова форма соціальної допомоги, пов'язана з психологічними та іншими консультаціями.

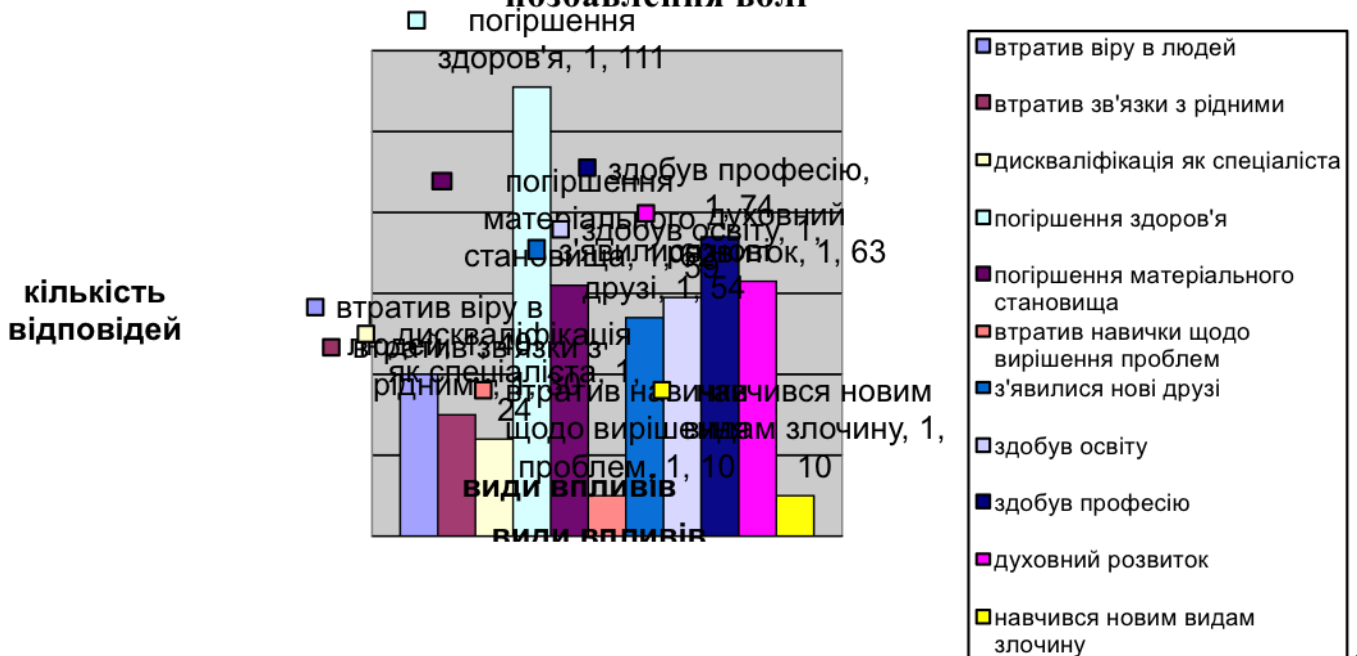
Виявлення засудженими чоловіками бажання співпраці з реабілітаційними центрами

В цілому це вагомий резерв для громадських організацій і альтернатива іншим очкуваням і бажанням після виходу на волю, які можуть стати менш реальними.

Перебування в місцях позбавлення волі справляє негативний вплив на всіх. Найбільшим такий вплив опитані вважають на здоров'я 38% (для жінок - 37%). Доволі часто відзначається також і те, що з'явилися нові друзі 25% (для жінок - 23%). Заміщення втрати соціальних зв'язків на волі новими в місцях позбавлення волі може мати різні наслідки для засуджених. На жаль, персоналом відзначаються неодноразові випадки, коли така дружба знов приводить колишніх засуджених на лаву підсудних.

Вплив на особистість чоловіків під час перебування в місцях позбавлення волі

Слід також відзначити, що значно менше відповідей відзначили такі конкретні негативні наслідки як професійна дискваліфікація, втрата навичок самостійно вирішувати проблеми, втрата зв'язків з рідними. Це, певною мірою, суперечить іншим даним опитування, а також спостереженням персоналу.

Часто можна зустріти таке сполучення відповідей – зараз настрої добрий, нічого доброго в майбутньому не чекаю, сподіваюся на найкраще. Такий комплекс психо-емоційних установок не

може бути конструктивним для того, щоби в майбутньому мати сильні передумови не повернутися назад в місця позбавлення волі.

Серед інших спостережень, виявлених в процесі аналізу даних опитування, варто звернути увагу на наступне.

Є випадки, коли відкрито проявляється тепле, небайдуже і відповідальне ставлення до дітей.

Вдовець 27 років, донька якого (3 роки і 2 місяці) зараз знаходиться в дитячому будинку. Батько подає в анкеті навіть її адресу.

На запитання «Чи є у Вас діти?» дається відповідь «Дочка і синок».

Є ситуації, коли, за умов це сталося би з жінкою, вона могла би розраховувати на певні послаблення, пільги тощо.

Чоловік, в якого 5 дітей, будівельник за фахом, відбуває покарання за вбивство з необачності.

Важливо врахувати такі напрями в роботі з підготовки до звільнення, розгорнувши їх в конкретні програми і модулі.

Висновки та рекомендації:

В цілому дослідження поставило багато нових питань, ніж дало відповідей. Це є логічним для постановки питань, які мале на меті дослідити опитування, особливо з огляду на його порівняльний характер.

Дослідження доводить, що тривале перебування людини за ґратами не сприяє її перевихованню. У суспільство повертаються, як правило, нездорові, морально знівечені жінки і чоловіки. Тому на часі перегляд системи покарань та інших інституцій суспільного впливу відносно методів, якими ці покарання і вплив здійснюються.

З огляду на результати дослідження, можна зробити такі висновки:

- Чоловіки-батьки, які були опитані, в основному належать до моделі батьківської поведінки в рамках традиційної моделі маскуліності
- З урахуванням раннього віку першого потрапляння за ґрати, профілактична робота має бути спрямована насамперед на молодь. При цьому слід враховувати гендерні компоненти такої роботи – формулювання послань, канали комунікації тощо. Це стосується виховної, соціальної, інформаційної та іншої роботи.
- Відсоток неодружених чоловіків вище, ніж жінок, а розлучених – нижче, що теж відображає загальну тенденцію. Важливо враховувати в соціальній роботі з чоловіками важливість підвищення пріоритетності сім'ї як такої, що допомагає людині і стати на ноги, і уникнути можливих повторів злочинів.
- Серед чоловіків дітей мають лише 38%. Діти теж переважно виховуються близькими (дружина, колишня дружина, батьки, родичі). Частка тих, хто заявили, що не знають, де їхні діти, серед чоловіків складає 4%. Водночас можна припустити, що слідуючи загальній тенденції, частка чоловіків, які мають дітей, вища, проте чоловіки про це або не знають, або не бажають визнавати, згадувати про них тощо. Як бачимо, гендерні відмінності щодо цього питання значні, і є такими, що відображають загальні гендерні тенденції. Водночас 17% опитаних чоловіків відзначили, що в них є діти, при цьому вони також позначили, що вони

не одружені. Такий доволі високий відсоток говорить про певні тенденції шанування сімейних цінностей, зокрема наявність дітей.

- Існує помітна відмінність між втратою соціальних контактів жінками і чоловіками після потрапляння за ґрати. В нашому випадку, кількість жінок, які не підтримують контакти з батьками, вдвічі вища за чоловіків.
- Рівень насильства в сім'ях жінок і чоловіків виглядає приблизно однаковим, хоча сім'ї батьків для опитаних виглядають по-різному. Причину цього необхідно досліджувати окремо.
- Звертає на себе увагу також той факт, що серед тих, хто вказали, що сім'ї, в яких вони зростали, благополучні, 15% вказали про наявність в них насильства. Часто можна зустріти ситуації, коли батько бив чи ображав мати, але сім'я розглядається як благополучна.
- В цілому допустимість насильства серед опитаних чоловіків значно вища, що пояснюється нормами жорсткості для чоловіків та стандартів агресивної маскулінності.
- З відповідей видно, що чоловіки схильні більше визнавати вплив родини на своє життя.
- У відповідях чоловіків на першому місці відзначаються криміногенне оточення (30%) та тяжкий матеріальний стан (27%). Цікаво, що відсутність роботи (як релевантний тяжкому матеріальному стану чинник) у відповідях складає лише 12%. Інші причини – важке дитинство, відсутність житла, труднощі у стосунках з рідними, проблеми здоров'я, особисті риси характеру, непорозуміння з оточуючими та духовний занепад в суспільстві займають значно нижчі позиції. Наявні гендерні відмінності вказують як на тенденції в шляхах до злочину, так і відображення гендерних ролей, стереотипів та норм жорсткості, що існують в суспільстві.
- Проблеми, які можуть зустрітися після виходу на свободу, для різних категорій засуджених мають різну пріоритетність. В цілому найчастіше згадуються економічні (41%). Водночас, відзначається високий рівень (32%) відповідей «складно відповісти», що підтверджує і високій рівень дезадаптації, і брак навичок планування власного життя в конкретних (реальних) вимірах.
- Потребу в наявності реабілітаційних центрів визначають 65% (для жінок – 81%), проте бажання якимось чином співпрацювати з ними визначає лише близько половини опитаних.
- Значні розходження у відповідях спостерігаються щодо можливої співпраці чоловіків з реабілітаційними центрами. Лише 27% опитаних чоловіків (для жінок - 53%) бажають співпрацювати, водночас не бажають 47% (для жінок - 22%). В засуджених чоловіків слово «реабілітаційний центр» більше асоціюється зі словом «притулок». Для жінок це більше нова форма соціальної допомоги, пов'язана з психологічними та іншими консультаціями.
- В цілому отримані дані – це вагомий резерв для громадських організацій і альтернатива іншим очкуванням і бажанням після виходу на волю, які можуть стати менш реальними.

З огляду на завдання проекту, можна запропонувати такі рекомендації:

- Продовження гендерних досліджень, які стосуються чоловіків та порівняльного гендерного аналізу.
- Включення до програм навчання модулів з виховання самоповаги, формування незалежної вираженості власної позиції з урахуванням індивідуальних та групових особливостей засуджених чоловіків.
- Включення різних рольових моделей чоловіків для просвітньої роботи із засудженими, зокрема моделей батьківської поведінки в рамках нової моделі маскулінності.
- Розроблення і впровадження в рамках проекту широкої стратегії комунікації засуджених чоловіків зі своїми дітьми, родинами тощо.
- Ширше застосування гендерної складової в роботі із засудженими чоловіками – гендерний розподіл праці, гендерні практичні потреби та стратегічні інтереси, формування партнерських сімей тощо.
- Привернення уваги до проблеми гендерно-обумовленого насильства та відображення цього феномену в системі виконання покарань з включенням дискусії з тематики як в роботу в жіночих, так і в чоловічих колоніях.

- Звернення уваги в роботі із засудженими на нульову толерантність до застосування фізичного, морального та інших видів насильства.
- Розроблення стратегій впровадження всіх перелічених вище рекомендацій зі спрямуванням на інституціоналізацію.